

Ahmet Ağaoğlu'nun Yaradıcılığında İslâm Ve Milliyetçilikle Bağlı Düşünceler

(Ahmet Ağaoğlu'nda İslâm ve Milliyetçilik İlişkisi)

Mehmet Kaan ÇALEN*

Giriş: Türkçülük Ve İslamcılık Arasında Uzun İnce Yollar

II. Meşrutiyet yılları, üç kimlik siyasetinin, yani hususî isimleriyle Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük'ün aynı politik evreni paylaştıkları, birbirleriyle etkileşime girdikleri, rekabet ettikleri, tartıştıkları bir zaman dilimi olmuştur. Türkçülerin Osmanlıcılar ve İslâmcılar ile girdikleri tartışmalar II. Meşrutiyet dönemi Türk düşüncesinin canlı ve bereketli bir tarafını teşkil eder. Yusuf Akçura ile Ali Kemâl arasında 1904 senesindeki Üç Tarz-ı Siyaset tartışması ile başlayıp Meşrutiyet yıllarında Türk Yurdu ve Peyâm sayfalarında devam eden Osmanlılık-Türklük tartışması, İslâmcı Babanzâde Ahmed Naim ile Türkçü Ahmed Agayef (Ağaoğlu) arasında cereyan eden “İslâm'da davâyı kavmiyet” tartışması ve yine Ahmed Ağaoğlu ile İslâmcılıkla melezenmiş yeni bir Osmanlıcılık versiyonunu dillendiren Süleyman Nazif arasındaki tartışma meşhurdur. Söz konusu tartışmalarda Türkçülerin diğer iki rakip cereyanın hücumlarını karşılarken ileri sürdükleri argümanlar Türkçü fikriyatı anlayabilmek adına fevkalade kıymetlidir. Bilhassa İslâmcılar ile cereyan eden tartışmalarda Türkçülerin sözcüsü olan Ağaoğlu'nun metinleri temsil edici niteliktedir ve Cumhuriyet döneminde Türk-İslâm sentezi ve Türk Müslümanlığı gibi söylemlere evrilecek olan çizginin kökleri açısından mühimdir.

İslâmcılık ve Türkçülük arasında umumiyetle gerilim ve tartışmalar söz konusu olmakla birlikte bazen karşılıklı etkileşimler, iç içe geçişler, melezenmeler, orta yol arayışları da vakidir. Hatta Sırat-ı Müstakim'de İslâmcılar ile Türkçüler teşrik-i mesaide bile bulunmuşlardır¹. Babanzâde Ahmed Naim,

* Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Tarih Bölümü. mkaanccalen@trakya.edu.tr

¹ Söz konusu metinler için bakınız: Mehmet Kaan Çalen & Halûk Kayıcı, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Modern Türk Düşüncesinde Milliyetçilik*, Bilgeoguz Yayınları, İstanbul 2014. Türkçülüğün, İslâmcılık ve Osmanlıcılık karşısındaki pozisyonu için bakınız: Mehmet Kaan Çalen, *Osmanlıcılık ve İslâmcılık Karşısında Türkçülük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

meşhur “İslâm’da Dâvâ-yı Kavmiyet” yazısında bir orta yolcu grup olarak “Türkçü-İslâmcılar” a seslenmişti. Hilmi Ziya Ülken de Şemsettin Günaltay, Şerefettin Yaltkaya, Halim Sabit, Hüseyin Hüsamettin gibi sarıklı Türkçülerden, Türkçü-İslâmcılardan bahseder². Bu tarz ara karakterler karşılıklı etkileşimleri açığa vurur. Ancak bazı müşterek kaygı ve hassasiyetler ile dönemsel yakınlaşmaların dışında iki cereyan iki ayrı kampı temsil eder. Bu vadiye İslamcılığın da, Türkçülüğün de homojen bir yapıya sahip olmadıklarını hatırdan çıkarmamak, etkileşimleri ve kopuşları doğru yorumlayabilmek için önemlidir. Modernist İslamcılarla Türkçülerin dinde reform, kaynaklara dönüş ve dinin hurafelerden arındırılması gibi temel ve gayet muhataralı bir konuda birbirlerinin pek de uzağında olmadıkları görülürse de milliyetçilik meselesi iki tarafı iki ayrı kutba itecek kadar güçlü bir çelişkidir.

İslâmcılar milliyetçiliğin/kavmiyetçiliğin dinen yasak olduğu, dolayısıyla Türkçülük yapmanın kişiyi dinden çıkaracağı, bütün Müslümanların bir millet teşkil ettiği, bunun dışında başka bir başka bağılılık odağı aramanın Müslümanlar arasına fitne sokmak olduğu, Türkçülerin İslâm öncesi Türk tarihini sahiplenmek suretiyle bir tür cahiliye dönemine avdet ettikleri, hatta Cengiz Han’ı Hz. Muhammet’in yerine koymak istedikleri, dolayısıyla eski Türk dinini, Şamanizm’i, İslâm’ın yerine ikâme etmek istediklerini ileri sürdüler. Türkçülüğün bir dinsizlik ihtiva ettiği yönündeki propagandalar, açık veya örtük imalar, Türkçülüğü Müslüman halk nezdinde bir meşruiyet krizine sokmaya matuftu.

Sebilü’r-Reşâd sütunlarında yer alan, Mehmed Fahreddin³ imzalı bir yazıda “İslâm’da kaç milliyet var?” var diye soruldu. Cevap belliydi; “İslam’da milliyet, diyânetle tevem⁴” olduğu için tek bir din, dolayısıyla tek bir millet vardı. Milleti din meydana getirmekteydi. Bu sebeple diyanet demek, milliyet demektir. Yazı, milletlerin içinde çeşitli kavimlerin ve unsurların mevcut olduğunu kabul eder. Ancak din, bunları bir vücudun organları gibi bir araya getirerek millet hâline koymaktaydı⁵. Bu itibarla İslâm milleti içinde yüzlerce farklı kavim, unsur, renk, seciye mevcut olabilirdi ancak bunların milletin ruhu üzerinde etkisi olamazdı. Kavmiyet, Mehmed Fahreddin’e göre biyolojik bir şeydi, insanın hayvanî yönüyle ilgiliydi. İnsan “mahiyet-i cinsiyesiyle hayvandan başka bir şey” değildi. Bu durumda kavmiyetçilik/milliyetçilik de Darwinizme atıfla

² Akçura, 1912 yılında neşredilen bir yazısında Sırât-ı Müstakim’i Türkçü hadim süreli yayımlar meyanında zikreder. Akçuraoğlu Yusuf, “Türklük”, *Salnâme-i Servet-i Fünûn*, İstanbul 1328, s. 188.

³ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 2001, s. 394-399. Bir ara karakter olarak Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’nin de ismi zikredilebilir.

⁴ Mehmed Âkif’in müstear ismi olma ihtimali üzerinde durulmaktadır.

⁵ Mehmed Fahreddin, “Son Darbe Karşısında-2 İslâm’da Kaç Milliyet var?”, *Sebilü’l-Reşâd*, C. 11, Aded: 277, 19 Kânûn-i Evvel 1329, s. 261.

“hayvaniyeti” insaniyete tercih etmek demekti. Oysa insan “hayvan-ı nâtık”tı. Onu diğer hayvanlardan ayıran hususiyet bu natıkiyyet hassasıydı. Milliyet de biyolojinin ötesinde, ruhî bir şeydi. Müslümanlara ruhu din verdiği için onlar İslâm milletinin bir parçasıydılar⁶. Bu şekilde din temelli bir milliyet kabulünün varacağı yer Türkçüler açısından gayet sıkıntılıydı:

“İslâm’da millet, dinden ibaret olunca her hangi bir unsur-ı İslâm tarafından dermeyân olunacak milliyet davâsı, o millettten ve binaenaleyh o dinden ayrılmak demek olmaz mı?”⁷

“Fikr-i kavmiyeti şeytan mı sokan zihnimize?”, “Son siyaset ise Türklük, o siyaset yürümez”, “Hani milliyetin İslâm idi... kavmiyyet ne!”, “Bizim diyanete sığmaz sekiz dokuz millet”, “Müslümanlıkta anasır mı olurmuş ne gezer/ Fikr-i kavmiyyeti telin ediyor Peygamber” gibi mısralarıyla Mehmed Âkif de mensup olduğu çevrenin milliyetçilik konusundaki düşüncelerini veciz bir şekilde dillendirir. O da milliyetçiliğin dine aykırı olduğu, Müslümanların başına gelen felaketlerin en büyük sorumlusu olduğu ve İslâm dünyasını parçalamak için Hristiyanların bir oyunu olduğu hususlarında mücadele arkadaşlarıyla hem fikirdir⁸.

Ahmed Ağaoğlu, İstanbul Türk Ocağı’nda milliyet üzerine verdiği bir konferanstan sonra bir hocanın, kendisi için nikah tazelemesi gerektiğini söylediğini beyan eder⁹. Görüldüğü üzere Türkçülüğün İslâm kardeşliğini yaralayan ve “hakiki Müslümanları” üzen bir hastalık¹⁰ addedildiği bir ortamda, Türkçüler, dinsizlik ithamından İslâm milleti haricinde bir Türk milletinin olamayacağına kadar birçok iddia ile hesaplaşmak zorundaydılar. Türkçüler kamuoyunu bir yandan İslâm’ın milliyetçiliği yasaklanmadığı, diğer yandan Türkçülüğün dinsizlik olmadığı hususunda ikna edebilmek için yoğun çaba sarf ettiler. Timurtaş imzalı, kuvvetle muhtemel Gökâlp tarafından kaleme alınmış bir yazıdaki “Türklerin gizliden gizliye, bir günâh işliyormuş gibi dertlerine derman aradıkları” ibaresi döneme hâkim olan psikolojiyi manidâr bir şekilde yansıtmaktadır¹¹.

Aslında İslâmcılık da bir tür milliyetçilikti, İslâm milleti ifadesi geleneksel dinî cemaatten çok modern “nation”a yakındı¹². Ernest Gellner, “Müslüman

⁶ Mehmed Fahreddin, *a.g.m.*, s. 262.

⁷ M. Fahreddin, “Müslümanlıkta Bir Millet Var” *Sebilü'l-Reşâd*, C. 11, Aded: 279, 2 Kânûn-ı Sâni 1329, s. 297

⁸ M. Fahreddin, *a.g.m.*, s. 298.

⁹ İsmail Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, C. 1, İstanbul 2001, s. 45-47; Mehmed Âkif, *Düzyazılar Makaleler-Tefsirler-Vaazlar*, İstanbul 2011, s. 401-403, 465-466.

¹⁰ Ağaoğlu Ahmed, “Tarihî Devirler Arasında Milliyet”, *Türk Yurdu*, C. 3, Nu. 17, Mart 1926, s. 537.

¹¹ “Kavmiyetçilik Hastalığı”, *Sebilü'l-Reşâd*, C. 18, Aded: 453, s. 131.

¹² Timurtaş, “İslâmiyet Karşısında Milliyetler Türklük”, *İctihâd*, Nu: 68, 30 Mayıs 1329, s. 1493. Gökâlp’in din konusundaki görüşleri için bakınız: Erol Güngör, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*, İstanbul 2011, s. 57-71; Cevat Özyurt, “Gökâlp Milliyetçiliğinde Kurucu Unsur Olarak Din”, *Ziya Gökâlp Kita-*

köktencilğin altında yatan anonim bir ümmetle kendini özdeşleştirme mekanizması, modern milliyetçiliğin altında yatan mekanizmaya benzer” der¹³. Kemal Karpat, bu bağlamda II. Abdülhamid’in politikasını Pan-İslamizm’den ziyade İslamizm olarak niteler. İslamizm içeri dönük birleştirici bir ideolojidir, ancak bir dış politika enstrümanı olduğu anda Pan-İslamizme dönüşmektedir¹⁴. Bu hususa ilk dikkat çeken isim Yusuf Akçura olmuştur. Tıpkı İslâmcılar gibi İslâm’ın siyasî ve içtimâî hayata da önem verdiğini, “din ve millet birdir” kaidesini de telaffuz ederek vurgulayan Akçura’ya göre İslâmcılığın amacı, bütün Müslüman unsurları aralarındaki soy farklarına bakmaksızın müşterek dinden istifade ile modern mânâsıyla yeni bir millet inşa etmektir¹⁵.

Şahsî kanaatime göre Türkçülerin din-milliyet meselesindeki çözümü bir sacayağına oturmaktaydı. Evvelâ dinî ve millî arasında yaratılan gerilim, dinî olanı da içeren bir millî/millet/milliyet tarifi yapılarak terminolojik düzeyde bertaraf edilmeye çalışılmıştır. İkinci olarak dinî olanı da içeren bu millînin, dinen meşrû olduğu ispatlanmak istenmiştir. Son olarak tarihî ve güncel hadiselerden getirilen örneklerle, millet ve milliyetçiliğin kaçınılmaz bir tarihî ve sosyolojik vakıa olduğu görüşü işlenmiştir. Bu çerçeve içinde Türklerin İslâm’a hizmetlerini vurgulamak, bilhassa İslâm’ı koruyucu misyonlarını öne çıkarmak, ümmet ve millet kelimelerini hem birer kavram hem de işaret ettikleri olgular itibarıyla birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak, Türkçülüğe bir ümmet programı hazırlayarak Müslüman milletler arasında dayanışmaya dayalı farklı bir ittihâd-ı İslâm modeli tasarlamak, İslâm dünyasının sömürge-likten kurtulması için milliyetçiliği temel dayanak yapmak gibi yardımcı enstrümanlara da başvurulmuştur. II. Meşrutiyet döneminde kurulan bu teorik çerçeve, Cumhuriyet dönemi Türk milliyetçiliğine tevarüs ederek günümüze kadar süreklilik göstermiş, Türk-İslâm Sentezi ve Türk Müslümanlığı gibi muhtelif modellemelere temel teşkil ederek milliyetçi-muhafazakâr yazarlar tarafında yeniden ve yeniden üretilmiştir. Bu tebliğde Ahmet Ağaoğlu’nun II. Meşrutiyet döneminde kaleme aldığı metinlerden hareketle Türkçülerin İslâm milliyetçilik konusunda ortaya koyduğu model betimlenmeye çalışılacaktır.

Milliyetçiliğin Dinen Meşruluğu

bı, Editörler: Cevat Özyurt-Ahmet Tak, Ankara 2015, s. 207-234.

¹³ Millet kavramının evrimi için bakınız: Mehmet Kaan Çalen, *Modern Türk Düşüncesine Bir Derkenar Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

¹⁴ Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, İstanbul 2009, s. 227.

¹⁵ Kemal Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Ankara 2006, s. 434.

İslâmcıların Türkçülere yönelik hücumlarında konuyu bir din ve inanç alanına çekerek Türkçülüğün dinsizlik, milliyetçiliğin/kavmiyetçiliğin de küfür olduğunu ima etmek alışkanlık hâline getirdikleri bir taktiktir. Mesela Süleyman Nâzif, Ağaoğlu ile girdiği tartışmada aynı yola başvurur ve “İslâmiyet’in her türlü revâbıt-ı kavmiyeyi kırarak yerine râbıta-i diniyeyi ikâme etmiş olduğunu” söyleyerek kavmiyet bağlarını tesis etmeye yahut kuvvetlendirmeye çalışanları açıkça İslâm’a karşı olmakla ithâm eder¹⁶. Hatta “Bizim gâye-i hayâlimize bin üç yüz seneden beri Hazret-i Muhammed şeref-bahş oluyor, bunun yerine Cengiz’i ikâme edemeyiz!” şeklindeki sözleriyle iddiasını en uç noktalara kadar götürerek Türkçüleri adeta yeni bir din vaz’ etmekle suçlar¹⁷.

Benzer şekilde Ahmed Naim de “davâ-yı kavmiyet tartışmasında” milliyetçiliğin Şeriat’a aykırı olduğunu, “davâ-yı cinsiyetin şer’an mezmûm ve merdûd” olduğunu, “taraf-ı Hakk’tan nehyedilmiş” bir yol olduğunu söyler. Çeşitli âyet ve hâdislerle de iddiasını desteklemeye çalışır. Ahmed Naim için Türkçülük, imanı zayıf kişiyi dinden çıkaracak, dindâr bir insanın da ahiretini tehlikeye sokacak evsafa büyük bir günahdır¹⁸.

Bu iddialar karşısında Ağaoğlu’nun başvurduğu yol asabiyet ve milliyet/kavmiyet ayrımıdır. Dinen yasaklanan şey, kavmiyet/milliyet değil asabiyettir. Bu bağlamda Ağaoğlu, “İslâmiyet’in her türlü revâbıt-ı kavmiyeyi kırdığını” ileri süren Süleyman Nâzif’i İslâmiyet’i iyi bilmemekle suçlar. Çünkü “hikmet-i bâliğa üzerine teessüs etmiş olan İslâmiyet hiçbir zaman kavmiyeti kırmak, kaldırmak gibi tabiata ve hatta irâde-i ezeliyeye muhâlif olan bir teşebbüse ne kavlen ve ne de fiilen” girişmemişti, girişemezdi¹⁹.” Kavlen girişmemişti, çünkü milliyeti men eden herhangi bir âyet ve hâdis yoktu. Fiilen girişmemişti, çünkü bütün semavî dinler gibi İslâmiyet de beynelmîl bir karakter taşıyan bir dindi ve bu sebeple İslamiyet’le müşerref olan bütün milletler millî şahsiyetlerini tarih boyunca muhâfaza edegelmışlerdi. Müslüman milletler arasında bir manevî kardeşlik tesis etmek isteyen İslâm’ın bu husustaki ideali kesret içinde vahdet, çokluk içinde birlikti. İslâmiyet’in yasakladığı şey ise milliyet değil, milliyetin zıddı olan asabiyetti. İslâmiyet, asabiyeti yasaklamak suretiyle Müslüman milletlerin içtimâî ve siyasî birliğinin önündeki en büyük engeli ortadan kaldırmıştı²⁰.

¹⁶ Yusuf Akçura, “Üç Tarz-ı Siyaset”, (Yeni yazıya aktaran Recep Duymaz), *Üç Tarz-ı Siyaset Ve Düşünce Akımları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 171.

¹⁷ Süleyman Nâzif, “Ahmed Agayef Beyefendiye”, *İctihâd*, Nu: 74, 1 Ağustos 1329, s. 1622.

¹⁸ Süleyman Nâzif, “Ahmed Agayef Beye Cevâb”, *İctihâd*, Nu: 76, 15 Ağustos 1329, s. 1672.

¹⁹ Ahmed Naim, “İslâm’da Davâ-yı Kavmiyet”, *Sebilü’r-Reşâd*, Cild: 12, Aded: 293, 10 Nisan 1330, s. 114-128.s. 115-117.

²⁰ Ahmed Agayef, “Cevâba Cevâb”, s. 826.

Kavmiyet/milliyet ve asabiyet ayrımı konusunda Ağaoğlu'nun Babanza-de'ye karşı kaleme aldığı cevabî yazılar açıklayıcıdır. Ağaoğlu, öncelikle Ahmed Naim'in âyet, hâdis ve rivâyetleri kullanımını eleştirdi. İslâm'ın milliyetçiliği yasakladığına delil olarak gösterilen âyet, hâdis ve rivâyetlerin hiçbirinde kavim kelimesi geçmiyordu. Kavim kelimesinin geçtiği âyet ve hâdislerde de bir yasak yoktu. Ahmed Naim, asabiyet kelimesini milliyet/kavmiyet mukabilinde kabul etmekle hata yapmıştı²¹. Milliyet din ve dil müşterekliği dolayısıyla "aynı sûrette hisseden" fertlerden müteşekkil bir topluluk iken, onu zıddı hükmündeki asabiyet ise aynı babanın soyundan gelen dar, sınırlı, ailevî bir topluluk, bir aşiretti.

Milliyet ve asabiyet ayrımı zaviyesinden bir İslâm tarihi okuması yaparak tarihin araçsal kullanımı hususunda müstesna bir örnek veren Ağaoğlu, bir yandan asabiyeti İslâm'ın ve Hz. Peygamberin en büyük düşmanı olarak konumladı, diğer yandan bu konumlanmanın sağladığı imkânla asabiyeğin zıddı olarak tanımladığı milliyeti Araplar özelinde İslâm'ın esas gayelerinden biri gibi göstermekte zorlanmadı. Bu manzara içerisinde Hz. Muhammed dahi milliyetçi bir aktöre dönüştü. İslâm'ın siyasî plânda ilerleyebilmek için en birinci gayesinin Arap millî birliğini tesis etmek ve bu birliğin önündeki en büyük engel olan asabiyet belasını defetmek olduğunu iddia etmek suretiyle milliyetçiliğe dinen ve tarihen meşruiyet kazandırılmış oluyordu. Hatta Arap millî birliğine destek olacak mahiyetteki İslâm öncesi gelenek ve müesseselerin bile İslâm tarafından muhafaza edildiğini vurgulamak, aynı yolun Türkler için de açık olduğunu ima ediyordu²². Türkçülerin İslâm ve milliyetçilik hususunda Cemaleddin Afganî referansı ile ileri sürdükleri temel tezleri olan, İslam âleminin ancak her Müslüman milletin kendi millî birliğini kurarak güçlenmesiyle kurtulabileceği iddiası da bir bakıma sünnet hâline getiriliyordu:

"Gayr-i kâbil-i inkâr ve tevîl bir hakikat vardır ki o da İslâmiyet'in kavmiyet esâsını yıkarak değil onu temîn ederek itilâ etmiş olduğundan ibârettir!! İslâmiyet'i saha-i cihana atmadan evvel İslâmiyet'in başında bulunan Araplık vahdet-i milliyesini, Araplık bünye-i milliyesini kurmak icâp ettiğini takdîr ettiler! Ve İslâmiyet milliyeti ezmekle değil, onu tesîs ederek ona istinâden yürüdü. Ve bu yolda İslâm bânilerine karşı çıkmış en birinci, en metîn mâniya asabiyet idi. Araplar arasındaki aşiret, kabile belâsı idi ki Arapların uhuvvet-i milliyelerine mâni olmakla beraber Arap vicdân-ı millîsinin şuûrî bir sûrette teşekkülüne bir sed teşkil ediyordu. Gerek

²¹ Ahmed Agayef, "Cevâba Cevâb", s. 826-828.

²² Daha ayrıntılı bilgi için şu çalışmaya müracaat edebilirsiniz: İsmail Yakıt, "Babanzade Ahmet Naim'in Türkçülere Karşı Yazdığı 'İslâm'da Da'va-yı Kavmiyet' Adlı Kitabına Eleştirel Bir Yaklaşım", *Bir Fikir Hareketinin Yüz Yılı Türk Ocakları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 2013, s. 389-409.

*Hazret-i Resûl-i Ekrem ve gerek Ashâb-ı Kirâm için en birinci ve en büyük mübâreze şu hâl ile uğraşmak ve Arap vahdet-i milliyesini teşkil eylemekten ibâretti!*²³

Bilâkis İslâmiyet, kavmiyet ve cinsiyetlerin mukteziyât-ı rûhiyesine tevâfuk etmekle kuvvet bulmuş ve o sâyede intişâr etmiştir."²⁴

Milletin Tarihî ve Sosyolojik Bir Realite Oluşu

İslâm'ın farklı farklı milletleri Allah'ın birer âyeti olarak tabîî karşıladığı, yok etmeye çalışmadığı, 1300 İslâm tarihi boyunca milletlerin ortadan kalkmadıkları, bundan sonra da var olmaya devam edecekleri Türkçülerin temel teziydi. İslâm, tarih boyunca dinlerine, dillerine, örf ve adetlerine karışmadığı gayrimüslimlere bile kendi milliyetlerini devam ettirme hakkı tanırken, Müslümanlardan bunu niçin esirgesindi:

*"Din-i mübîn-i İslâm, tabiât-i eşyâ hilâfında hareket etmemiştir. Tabiâtta bunca muhtelif kavimlerin, lisânların mevcûdiyeti elbette bir kelimeye müstenittir. İslâmiyet buna karşı çıkmamıştır ve çıkamazdı. Taht-ı tâbiyet-i İslâmiyeye dâhil olmuş bulunan gayrimüslimler hakkında şer-i şerifin ahkâmı malûmdur. Bunların ne dinlerine, ne lisânlarına ve ne sâir husûsât-ı kavmiyelerine tecâvüz câiz değildir. İslâmiyet'i kabûl etmiş olanlara gelince, bunlar hakkında evvelkilerden daha şedîd bir muâmele etmek elbette şâri-i mukaddesin hatır ve hayâline bile gelemezdi."*²⁵

Millet, bertaraf edilemez, inkâr edilemez, yok sayılamaz tarihî ve sosyolojik bir realite hâline gelince dinin "elastikiyetiyle" uymak zorunda olduğu, idrak edilip yorumlandığı, yeniden üretildiği; dinî ilke ve esasların hayata geçirildiği temel birim ve İslâm'ın kurtuluşu için ittihaz edilecek gerçek zemin, hakiki çerçeve hâline de gelir ve İslâm kültürleşerek millileşir, bir millî din olur.

*"İslâmiyet hangi kavmin, hangi ırk ve cinsin içine girmiş ise hakâyık ve erkân-ı esâsiyesini muhâfaza etmekle beraber kendisi o kavmin bulunduğu muhîtin, şerâit-i ictimâiye ve ahvâl-i rûhiyenin mukteziyâtına göre bir cereyân-ı mahsûs almıştır. İşte din-i İslâm'ın diğer meziyet ve faziletleri arasında en ziyâde câlib-i dikkat bir meziyeti de şu kuvve-i elâstikiyesidir."*²⁶

"İslâmiyet bir kelime-i mücerrededir, ifâde ettiği manâ ise mürekkeptir. İslâmiyet denildiği zaman hayâlde, dince bir kütle-i vâhîde teressüm ediyorsa da lisânca, maişetçe, şerâit-i hayatiyece gâyet mütelevvin, muhtelif ve müteaddit yığınlarda tecessüm ediyor. Şimdi farz ediniz ki ben şu yığınların birisinde, meselâ Türk yığını

²³ Agayef, a.g.m., s. 312-313.

²⁴ Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-5", *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 7, 9 Şubat 1327, s. 198.

²⁵ Ahmed Agayef, "İslâm'da Davâ-yı Milliyet (2)", *Türk Yurdu*, Y. 3, C. 6, S. 71 (11), 24 Temmuz 1330, s. 338.

²⁶ Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-5", *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 7, 9 Şubat 1327, s. 198.

arasında bulunuyorum ve medeniyet-i İslâmiye'nin ihyâ ve tecdîdine hizmet istiyorum, ne yapacağım? Şüphesiz ki muvaffak olmak, maksadımı hayyiz-i husûle isâl etmek için muhîti, şerâit-i mahalliyeyi nazar-ı dikkate alacağım, teşebbüsâtımı şu muhîte ve şu şerâite uyduracağım. Meselâ bir mektep açacağım, bir gazete çıkaracağım, bir müessesesi-i iktisâdiye tesîs edeceğim. Açacağım mektep, çıkaracağım gazete Türk dilinde olmazsa, tesîs edeceğim iktisâdî müessesede Türkçe kullanılmaz ve Türk menâfiine tevfiğ ettirilmezse muvaffak olamam. Bulunduğum muhît, âlem-i İslâm'ın bir cüzü olmakla beraber terakkî ve teâlî âmillerinden mahrûm kalacaktır ve binaenaleyh zevâle yüz tutmakla İslâmiyet'in zaafına, zevâline sebep olacaktır²⁷.”

Muarızları bir dinsizlik mefkûresi olduğunu telkin etmeye çalışsalar da Türkçülere göre milliyetçilikte dine karşı bir yan yoktu, olamazdı. Aksine İslâm milletleri ve farklı dilleri tabîî karşılıyor, olduğu hâliyle kabul ediyor, yok etmeye çalışmıyor, esâsını muhafaza etmekle birlikte girdiği muhitin rengini alıyordu. İslâm'ın başarısının sırrı da bu beynelmilel hususiyetinde, Ağa-oğlu'nun kavramlaştırmasıyla “elastikiyet”inde gizliydi. Buradan hareketle milliyetçilik İslâm'ın sadece yasaklamadığı değil, aynı zamanda istediği, arzu ettiği bir şey hâline getiriliyordu. Daha önemlisi, milliyetçilik artık İslâm âlemini bölen, zayıflatan bir şey olmaktan çıkıp bilakis emperyalizme karşı tek kurtuluş çaresi olarak takdim ediliyordu:

“Uhuvvet-i İslâmiyeyi kavmiyet cereyânları ihlâl ediyor demek doğru olamaz. Bilâkis hakikî milliyet cereyânlarının, uhuvvet-i İslâmiyenin takviye ve teşdîdi ve amelî bir şekil kesp etmesi için gayet mühim bir âmil olacağına bütün îmânımızla kanâatimiz vardır... Demek ki, kavmiyet cereyânı mâhiyet itibârî ile akvâm-ı İslâmiye arasına nifâk ve ihtilâf ikâ edebilecek hiçbir esâsı ihtivâ etmiyor. Bilâkis kavmiyet cereyânı, bütün akvâm-ı İslâmiyenin müşterek bulundukları aynı dinin itilâsı üzerinde yürüdüğü için uhuvvet-i İslâmiyenin hakikî ve fiilî bir sûrette tesîsi için en mühim ve en esâsî âmillerinden birisidir. Bunu böyle telâkkî etmelidir ve indî tevilâtla ezhân-ı avâmı tedhiş ettirmeye kalkmamalıdır²⁸.”

“İslâmiyet fiilen muhtelif akvâmdan teşekkül ettiği için pek tabîidir ki vâhid-i küllün kuvvet, salâbet ve metâneti, onu teşkil etmekte olan eczâ ve aksâmın kuvvet ve metâneti ile mütenâsiptir. Akvâm-ı İslâmiye ne kadar kavî ve metîn olursa İslâmiyet'in heyet-i umûmiyesi de aynı nispette kuvvet ve metânet kesbeder. Kavmiyete hizmet etmek, filhakika İslâmiyet'e de hizmet etmek demektir. Eğer bütün akvâm-ı İslâmiye müterakkî ve müteâlî olarak kesb-i kuvvet ve şevket etmiş olsaydılar âlem-i İslâm heyet-i umûmiyesi itibâriyle bugünkü derekeye sükût etmiş olmazdı²⁹.”

²⁷ Ahmed Agayef, “Türk Âlemi-5”, s. 198.

²⁸ Ahmed Agayef, “İslâm'da Davâ-yı Milliyet (2)”, s. 341.

²⁹ Ahmed Agayef, “Türk Âlemi-5”, s. 199.

Din ve Millet, Türklük ve İslâmiyet

Türkçüler, milliyetçilik ve İslâm ilişkisini müspet bir zeminde izah ederken dini milletin, İslâm'ı Türklüğün kurucu unsurları arasına dâhil ederler. Bu durumda artık İslâm, Türkçe ile birlikte Türklüğün esas unsurudur, Gökalp'in veciz ifadesiyle "Türkçe konuşan Müslümana Türk derler". Ağaoglu da "din, kavmiyetin en mühim esâs ve erkânından olduğu için kavmiyet cereyânını anlayarak, bilerek takîp edenler için dinden uzaklaşmak kâbil bile değildir³⁰." der ve hatta sosyolojik ve kültürel bir dine yaptığı vurgu, Hristiyanlığın dinsiz bir Fransız'ın bile kültürel kodlarını tayin edip bütün hayatını kuşattığı örneği üzerinden bu durumu dinsiz bir milliyetçi için bile zorunlu kılar. Dinsiz ve ferdî plânda dine ehemmiyet vermeyen bir milletçi bile bu sosyolojik ve kültürel gerçeklikten dolayı mensup olduğu milletin dinini dikkate almak zorundadır³¹.

"Milliyet (nation) fenn-i içtimâiyâtın son ve muhtasar tarifine göre, aynı sûrette hisseden bir kütle-i efrâda denilir. Müsterek hissiyâtın tevellüt, intişâr ve tammümü de iki âmilin teşîri ile oluyor: Lisân ve din! Bunlardan sonra ırk, tarih, anane, âdât, edebiyât vesâire de geliyor. Fakat biraz teemmül olunduğu hâlde bu âmillerin kısm-ı azamı da o iki âmilin neticesi olduğu tezâhür eder. Dünyada bir kavim, bir millet yoktur ki onun âdâtı, edebiyâtı, anane ve tarihi, onun dininden müteessir olmasın! Bütün bunların mücmeli, rüknü ise lisândır!³²"

İslâm, Türk milletinın esas kurucu unsuru olunca İslâm'da Türk'ün millî dini olur. Bir yandan İslâm'ın Türk kültürü içinde hayata geçirilip yeniden üretildiği, diğer yandan da İslâm'ın bütün Türk kültürünü dönüştürdüğü bir karşılıklı bir etkileşim sonucunda İslâm'ın ve İslâm tarihinin dışında bir Türklük, bir millî kültür de düşünülemez. Bu manzara içinde Müslüman olmak Türk olmanın şartı olur:

"İslâmiyet Türk için yalnız bir din değil aynı zamanda kavmî, cinsî bir dindir³³."

"Bir Türkçü nasıl Şamanizm'e avdet etmek ister ki Türk tarihinin en şânlı sayfaları İslâmiyet yolunda îsâr ettiği kanından teşekkül etmiştir. Bir Türkçü nasıl eskiye ricât eylemek ister ki, elyevm bile İslâmiyet havza-i medeniyeti dâiresinde bulunan Türk akvâmı arasındadır ki lisân, hissiyât, tarz-ı maişet, yani kavmiyetin en metîn esâsları itibâriyle vahdet-i kavmiye muhâfaza edilmiştir. Türklük

³⁰ Ahmed Agayef, "İslâm'da Davâ-yı Milliyet (1)", s. 306.

³¹ Ahmed Agayef, "İslâm'da Davâ-yı Milliyet (2)", s. 341.

³² Ahmed Agayef, "İslâm'da Davâ-yı Milliyet (1)", s. 307.

³³ Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-6", *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 10, 22 Mart 1328, s. 296.

hissi, Türklük âsârı yalnız şu havza-i medeniyette sâkin ve o medeniyetin sayesinde bakî kalmıştır. Mütebâkîsi bizden o kadar uzaklaşmıştır ki aramızda bir karâbet bulmak için ilm-i mukâyese-i elsinenin en derin tahlîlâtına mürâcaat etmek lâzım gelir. Binaenaleyh bütün bu tarihî ve hayatî mütâlaâta istinâdendir ki Türkçüler İslâmiyeti bir din-i millî, bir din-i kavmî addediyorlar. Şöyle ki elyevm bile Turan ırkına mensûp herhangi bir fert İslâmiyet'i kabûl ettiği anda Türklük için kazanılmış addolunabilir. Aksi hâlde, Türklükten ayrılmıştır³⁴."

Netice

Ağaoğlu'nun metinleri derinde modern Türk kimliğinin nasıl tanımlanacağı meselesi ile ilgiliydi. Daha açık bir düzeyde ise II. Meşrutiyet döneminin iki zinde cereyânı olan İslâmcılık ve Türkçülük arasında bir uzlaşma tesis etmek amacına yönelikti. Nitekim Ağaoğlu Türk dünyası sathında birincisi Türklük kaygısı, ikincisi İslâmiyet kaygısı olmak üzere iki cereyânın mevcut olduğunu, aynı derecede önemli ve faydalı addettiği bu iki cereyânın "*bazen birleşerek, bazen ayrılarak, bazen imtîzâc ve bazen de müsademe ederek*" birlikte yol aldıklarını belirtir³⁵. Ağaoğlu, bu iki cereyan arasında bir ahenk ve imtizac tesis etmenin mümkün olup olmadığının peşindedir. Ağaoğlu, kavmiyet meselesi müstesna İslâmcılıkla ve Türkçülüğün pek çok konuda uyuştugu kanaatindedir. İslâmcıların "kavmiyet" konusundaki menfî tutumlarını bırakarak Türkçüler gibi müspet bir vaziyet almaları hâlinde iki cereyân arasındaki çatışma da büyük ölçüde izale olacaktır. Din ve kavmiyet, Türklük ile İslâmiyet arasında Türkçülerin kurduğu ilişki onlara göre bu meseleyi halletmeye kâfi idi. Diğer yandan dinî hurafelerden kurtarıp aslına irca etmek noktasında zaten İslâmcılarla anlaştıklarını beyan ediyordu. Nitekim bu hareketin en önemli isimlerinden birisi İslâmcıların da referans çerçevesi içinde olan Cemaleddin Afganî idi³⁶. İslâmcıların, özel olarak Türkçülükten, genel olarak milliyetçilikten korkmalarına gerek yoktu. Milliyetçilikten korkmalıydılar çünkü Müslüman milletler batılıların sömürsünden ancak milliyetçiliğin eliyle kurtulabilirdi. Türkçülükten korkmaları da abesti, zira İslâm Türk'ün millî dini olduğu için Türkçülüğün en büyük gayesi İslâm'ın kurtuluşuydu:

"Türkçüler -kavmiyet esâsını kabûl ettiklerinden- kavmiyeti terkîp eden avâmilin takviye ve teyidi ile mükelleftirler. Türk kavmiyetinin birinci âmili İslamiyet'tir.

³⁴ Agayef, "İslâm'da Davâ-yı Milliyet (2)", s. 342.

³⁵ Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-4", *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 5, 12 Kânûn-i Sâni 1327, s. 139.

³⁶ Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-3", *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 3, 15 Kânûn-i Evvel 1327, s. 70-74; Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-4", s. , s. 135-139; Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-5", s. 195-200.

*Binaenaleyh Türkçüler İslâmiyet taraftarıdır, İslâmiyet'in itilâsına çalışmakla mükelleftirler. Zirâ İslâmiyet haricinde, Türklüğü tasavvur bile edemiyorlar!*³⁷

*"Vîcdân-ı millînin, esâsat-ı kavmiyenin en metîn zeminini teşkil eden İslâmiyet'in itilâ, inbisât, tekâmülü hakikî ve kendini bilir bir kavmiyet olduğunu bihak- kın takdîr eden bir Türkçü için en yüksek gâye-i emellerden birisidir!"*³⁸

Türklük ve İslâmiyet, din ile milliyetçilik arasında kurulan bu müspet ilişki, Türk milliyetçiliğinin günümüzde de yaşamaya devam ettiği derin bir çelişki sebebiyle zedelenir. Ağaoglu Türklük-İslâm ilişkisini tarihsel bir zeminde, bir ve tek olan İslâm'ın farklı millî kültürler içinde yeniden yorumlanarak farklı Müslümanlık tarzlarının yaratılmış olmasıyla, dolayısıyla İslâm'ın bir Türk yorumuyla birlikte Türklerin millî dini hâline gelmiş olmasıyla meşrulaştırır ancak reformist görüşleri aslında dinin bu millî yorumunu geçersiz kılar. Oryantalist formasyonu, ilerleme anlayışıyla birleşince İslâmî dönem Türk tarihini ve hususen Selçuklu ve Osmanlı tecrübelerini Farslaşma, Araplaşma, Bizanslılaşma olarak yorumlar ve cehalet ve hurafelerin etkisiyle Türklerin İslâm'ın hakikatinden uzak düştüklerini iddia eder. Bu durumda da "*millileşmemiş millî din*" gibi bir çelişki ortaya çıkar. Türkler, bir rivâyete göre İslâmiyet ile milliyetlerini en olgun aşamaya çıkarmışlar, bir diğer rivâyete göre ise İslâm medeniyeti içinde millî kimliklerini kaybetmişlerdi. Türkler İslâm'la müşerref olurlar, İslâm'ı millî din hâline getirirler, İslâm Türk milletin ve kültürünün ana yapı taşı ve mayası olur, İslâm Türklerin millî kimliklerini korur fakat her şeye rağmen İslâmî dönemde Türk kimliği de kaybolur, bu dönemde Türkler Farslaşır ve Araplaşır. Millî kültür üzerinden kurulan müspet din-millet, Türklük-İslâm ilişkisi, dinde yapılan akaid-kültür ayrımı ve dini kültürün tamamen Arap ve Fars geleneklerine indirgenmiş olmasıyla bozulmuş olur³⁹.

Ağaoglu, sosyolojik olarak dinin yeniden üretimine dikkat çeker, bir Türk Müslümanlığının, Türklere mahsûs bir İslâm yorumunun olabileceğini ima eder, mezheplerin ortaya çıkışını da dinin sosyolojik olarak yeniden üretimi süreci içinde izah eder. Ancak İslâm'ın yüksek hakikatlerini Türklerin kendilerine mâl edemedikleri, İslâm'ın Türk'ün millî vicdanında yer bulamadığı, dinin aslında bulunmayan ve daha ziyade Farslar ve Araplar tarafından dine sokulan hurafelerin İslâmî ahkâm ve emirlerin Türk'ün vicdan ve dimağına yerleşmesini engellediği, Türklerin daha yaptığı duaların anlamını bilemeyecek kadar cehalet içinde oldukları gibi argümanlar, Ağaoglu'nun Türklük ve

³⁷ Ahmed Agayef, "Sâbık Trabzon Valisi Süleymân Nazîf Beyefendiye", *Türk Yurdu*, Y. 2, C. 4, S. 21, 25 Temmuz 1329, s. 713-714.

³⁸ Ahmed Agayef, "İslâm'da Davâ-yı Milliyet (2)", s. 343.

³⁹ Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-7", *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 14, 17 Mayıs 1328, s. 424-428; Ahmed Agayef, "Türk Âlemi-8", *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 18, 12 Temmuz 1328, s. 545-551.

İslâmlık arasında kurduğu bütün ilişkileri aslında lağvederek Türklerin bin yıllık İslâmî dönemini adeta boşa yaşanmış bir tarihe, Türk-İslâm medeniyetini de faydasız ve hatta ilerlemenin önünde bir engel teşkil ettiği için zararlı bir mirasa indirger. Dolayısıyla din içinde ilkelerden hareketle bir millî kültür üretimini ve Türklerle mahsus bir İslâm yorumunu tarihen desteksiz bırakan Ağaoğlu, kendi kurduğu yapıyı yine kendi eliyle yıkmış ve aslında Türk milliyetçiliğini meşrulaştırdığı tarihî ve kültürel yapıyı tasfiyeye yönelerek Türk tarihinde büyük bir kopukluk yaratmış olur. Son tahlilde dinini anlamaktan aciz olduğu, din diye bin yıldır Farsların ve Arapların hurafelerine inandığı iddia edilen bir milletin, İslâm'ı millî bir din hâline getirmiş olması mümkün değildir⁴⁰.

Kaynakça

- “Kavmiyetçilik Hastalığı”, *Sebilü'l-Reşâd*, C. 18, Aded: 453, s. 131.
- AĞAOĞLU AHMED, “Tarihî Devirler Arasında Milliyet”, *Türk Yurdu*, C. 3, Nu. 17, Mart 1926.
- AHMED AGAYEF, “Türk Âlemi-3”, *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 3, 15 Kânûn-i Evvel 1327, s. 70-74.
- AHMED AGAYEF, “Türk Âlemi-4”, *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 5, 12 Kânûn-i Sâni 1327, s. 135-139.
- AHMED AGAYEF, “Türk Âlemi-5”, *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 7, 9 Şubat 1327, s. 195-200.
- AHMED AGAYEF, “Türk Âlemi-6”, *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 10, 22 Mart 1328, s. 292-297.
- AHMED AGAYEF, “Türk Âlemi-7”, *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 14, 17 Mayıs 1328, s. 424-428.
- AHMED AGAYEF, “Türk Âlemi-8”, *Türk Yurdu*, Y. 1, S. 18, 12 Temmuz 1328, s. 545-551.
- AHMED AGAYEF, “Sâbık Trabzon Valisi Süleymân Nazîf Beyefendiye”, *Türk Yurdu*, Y. 2, C. 4, S. 21, 25 Temmuz 1329, s. 702-714.
- AHMED AGAYEF, “Cevâba Cevâb”, *Türk Yurdu*, C. 4, S. 24, 5 Eylül 1329, s. 825-844.
- AHMED AGAYEF, “İslâm'da Davâ-yı Milliyet”, *Türk Yurdu*, Yıl: 3, Cild: 6, Sayı: 10 (70), 10 Temmuz 1330, s. 2320-2329 (304-313).
- AHMED AGAYEF, “İslâm'da Davâ-yı Milliyet”, *Türk Yurdu*, Y. 3, C. 6, S. 71 (11), 24 Temmuz 1330, s. 2381-2390 (335-344).
- AHMED NAİM, “İslâm'da Davâ-yı Kavmiyet”, *Sebilü'r-Reşâd*, Cild: 12, Aded: 293, 10 Nisan 1330, s. 114-128.

⁴⁰ Çalen, *Osmanlıcılık ve İslâmcılık Karşısında Türkçülük*, s. 203-214.

- AKÇURAOĞLU YUSUF, “Türklük”, *Salnâme-i Servet-i Fünûn*, İstanbul 1328.
- AKÇURA, Yusuf, “Üç Tarz-ı Siyaset”, (Yeni yazıya aktaran Recep Duymaz), *Üç Tarz-ı Siyaset Ve Düşünce Akımları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 167-192.
- ÇALEN, Mehmet Kaan & Halûk Kayıcı, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Modern Türk Düşüncesinde Milliyetçilik*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2014.
- ÇALEN, Mehmet Kaan, *Osmanlıcılık ve İslâmcılık Karşısında Türkçülük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- ÇALEN, Mehmet Kaan, *Modern Türk Düşüncesine Bir Derkenar Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- GELLNER, Ernest, *Milliyetçiliğe Bakmak*, Çevirenler: Simten Coşar ve Saltuk Özertürk-Nalan Soyarık, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- GÜNGÖR, Erol, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*, İstanbul 2011.
- KARA, İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, C. 1, İstanbul 2001.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çeviren: Dilek Özdemir, İmge Yayınları, Ankara 2006.
- MEHMED ÂKİF, *Düzyazılar Makaleler-Tefsirler-Vaazlar*, İstanbul 2011.
- MEHMED FAHREDDİN, “Son Darbe Karşısında-2 İslâm’da Kaç Milliyet var?”, *Sebilü’l-Reşâd*, C. 11, Aded: 277, 19 Kânûn-i Evvel 1329.
- M. FAHREDDİN, “Müslümanlıkta Bir Millet Var” *Sebilü’l-Reşâd*, C. 11, Aded: 279, 2 Kânûn-i Sâni 1329.
- ÖZYURT, Cevat, “Gökalp Milliyetçiliğinde Kurucu Unsur Olarak Din”, *Ziya Gökalp Kitabı*, Editörler: Cevat Özyurt-Ahmet Tak, Ankara 2015, s. 207-234.
- SÜLEYMAN NÂZİF, “Ahmed Agayef Beyefendiye”, *İctihâd*, Nu: 74, 1 Ağustos 1329, s. 1622.
- SÜLEYMAN NÂZİF, “Ahmed Agayef Beye Cevâb”, *İctihâd*, Nu: 76, 15 Ağustos 1329, s. 1672.
- TİMURTAŞ, “İslâmiyet Karşısında Milliyetler Türklük”, *İctihâd*, Nu: 68, 30 Mayıs 1329.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 2001.
- YAKIT, İsmail, “Babanzade Ahmet Naim’in Türkçülere Karşı Yazdığı ‘İslam’da Da’va-yı Kavmiyet’ Adlı Kitabına Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Bir Fikir Hareketinin Yüz Yılı Türk Ocakları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 2013, s. 389-409.

Öz: Din/ İslâm ve milliyetçilik/ Türklük ilişkisi modern Türk düşüncesinin en tartışmalı konularından birisidir. İkinci Meşrutiyet yıllarından başlayarak günümüze kadar konu güncelliğini muhafaza etmiştir. Bu bağlamda Türkçüler ile İslâmcılar arasında cereyan eden din ve milliyetçilik tartışmaları, modern Türk düşüncesinin yüksek gerilim hatlarından birini teşkil eder. İslâmcılar, milliyetçiliğin dinen yasak olduğunu ispatlamaya çalışırken, Türkçüler ise bu

hususla bir yasağın olmadığını göstermeye çalışırlar. İkinci Meşrutiyet yıllarında Türkçüler adına İslâmcılar ve Osmanlıcılar ile çeşitli tartışmalara giren Ahmet Ağaoğlu, din/ İslâm ve milliyetçilik/ Türklük ilişkisi bağlamında milliyetçi geleneğin sürekli yeniden üreteceği argümanları metinlerinde işlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Ağaoğlu, Türkçülük, İslâm ve milliyetçilik

Abstract: The relationship between religion/Islam and nationalism/Turkishness is one of the most controversial issues in modern Turkish thought. The issue has been kept up its actuality from the Second Constitutional Monarchy years to the present. The discussions on religion and nationalism between Turkists and Islamists constitute one of the high tension lines of modern Turkish thought. While Islamists try to prove that nationalism is forbidden by Islam, Turkists try to demonstrate that there is no ban on this issue. Ahmet Agaoglu, who entered into various discussions with the Islamists and Ottomanists on behalf of the Turkists during the Second Constitutional Monarchy years, has worked in his texts the arguments that the nationalist tradition will constantly reproduce in the context of the relationship between religion/Islam and nationalism/Turkishness.

Key words: Ahmet Agaoglu, Turkism, Islam and nationalism